

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1958**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1958

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden återger ett stycke sidenbrokad, vävd senast 1765 av Abraham Ekstedt. Materialet är silke från "Mulbärs Plantagen vid Lunds Stad". Nordiska museet, Berchska samlingen. Se Ingegerd Henschens uppsats, sid. 47.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1958

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

EN MODELL AV VIKHUS SÄTERI

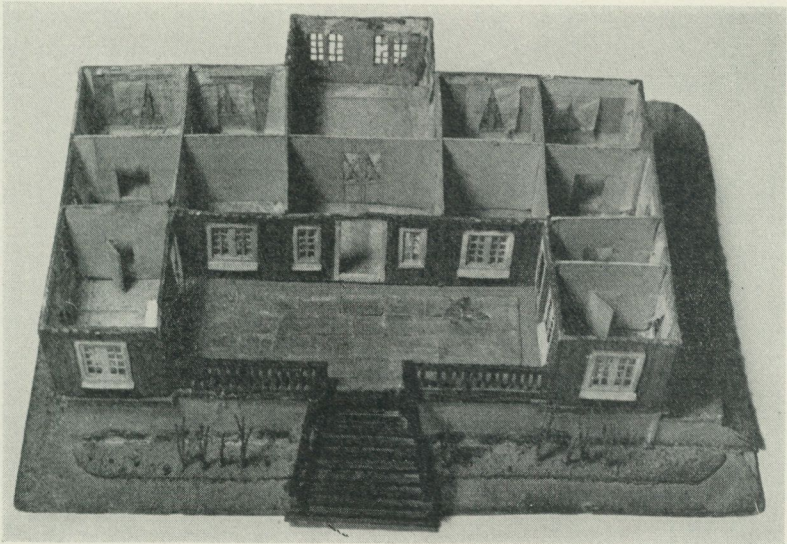
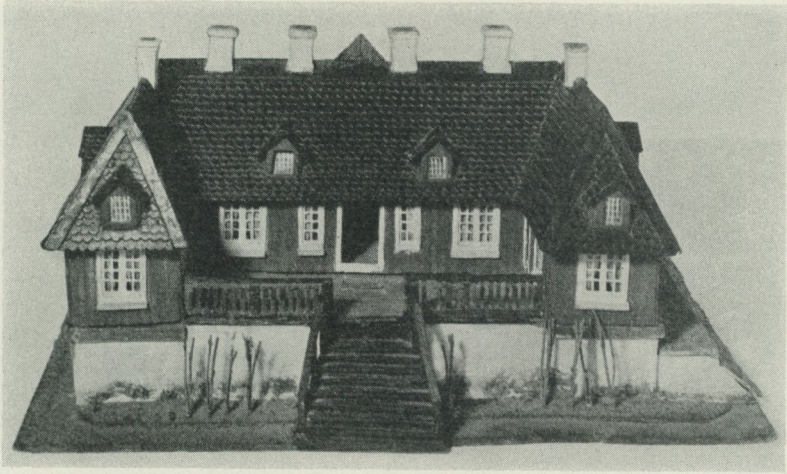
av Jan Brunius

Den här avbildade modellen av en herrgårdsbyggnad förvärvades 1957 till Nordiska museet genom bergsingenjör Knut Rangel von Post, Gävle.

En blyertsanteckning på undersidan omtalar att det är en modell av den 1877 rivna "Gamla byggnaden" vid Vikhus säteri i Rytterne socken i Västmanland, förfärdigad av Hugo von Post efter minnet och sommaren 1891 skänkt till hans blivande svägerska Hedvig Ridderstolpe.

Byggnaden är av karolinsk typ — en envåning länga med på framsidan två framspringande flyglar och på baksidan en tresidig utbyggnad, hörande till den mitt i huset belägna salen. Det höga branta taket är spåntäckt och försett med ett antal takkupor med sadeltak. Grunden är mycket hög och bildar framför huset en stensatt gårdsplan, på sidorna omsluten av flyglarna och framåt avgränsad av ett staket, från vars öppning i mitten en bred trätrappa leder ned till marknivån. Rumsindelningen är enkel och klar, med förstuga och sal i mittaxeln och i fullkomlig symmetri sex rum på var sida om denna.

Vikhus säteri är naturskönt beläget vid en smal vik av Mälarfjärden Blacken, mellan de västmanländska godsens Tidö och Fiholm, med vilka Vikhus tidvis har hört samman. Från mitten av 1400-talet härrör den äldsta uppgiften om Vikhusbyn, som då inköptes av konung Karl Knutsson Bonde från arvingarna till Krister Nilsson (Vase), vilken hade mottagit den som pant från sin svåger Sten Turesson Bielke. Dennes dottersöner Sten Sture d. ä. och Nils Klausson (två Sparrar) återlöste emellertid byn år 1480 från Karl Knutssons arvingar, och då Sten Sture år 1501 avstod en del gods till sin kusin var bland dessa "i Lisle Rytte Soken i Wijkhuse viii gårdar och ii öde gårdar". Tjugo år senare, vid arvsskiftet efter Nils Klausson, tillföll Vikhusby sonen Knut Nilsson, som sålde eller förpantade den till klostret i Västerås. När vissa kyrkogods efter Västerås recess 1527 indrogs och återlämnades till adeln, kom Vikhusby åter att tillfalla Nils Klaussons

Huvudbyggnaden på Vikhus säteri i Västmanland, riven 1877. Modell utförd av Hugo von Post.

ättlingar, först en dotterdotter, som emellertid överlät byn till sin moster Pernilla.

Samtidigt härmed eller något senare har det hemman avskilts från byn, som senare kom att bilda stommen i sätesgården Vikhus. I ett brev från Gustav Vasa 1547 uppmanades fru Pernilla att, om hon ännu gjorde anspråk på gården Näs i Vikhusby, bättre styrka sin äganderätt, vilket emellertid inte tycks ha lyckats för henne, då två år senare biskop Henricus Johannis Norvegus i Västerås (död 1556) tilldelades "een gårdh Naess i litzle rytter sokn til ewerdelig äge". Under biskop Henriks tid bör gården ha fått sin första ståndsmässiga bebyggelse; på en karta från 1600-talets mitt över "Gården Wijkhus" (Riksarkivet) är en byggnad markerad på en plats norr om den nuvarande huvudbyggnaden, där man vid en omläggning av gräsmattorna dessutom har funnit brandspår och där den förmodligen av eld förstörda biskopsgården således kan ha varit belägen.

År 1566 såldes gården till riksrådet Ture Pedersson Bielke, som genom arv — han var dotterson till Nils Klausson (två Sparrar) — sju år tidigare hade kommit i besittning av Vikhusby. Efter hans död 1577 innehades Näs av änkan Sigrid Brahe men disponerades av svärsonen, friherre Christer Horn af Åminne (1554—1612), i vilken släkts ägo Vikhus — säteri från 1628 — kom att stanna i fyra generationer.

Mot slutet av den Hornska tiden har den äldre bebyggelsen vid Vikhus, säkerligen till en del härstammande från biskop Henriks tid, blivit ersatt med en karolinsk anläggning, i vilken förebilden till Nordiska museets nyförvärvade modell har ingått som corps-de-logis. En "Geometrisk Delineation öfwer Wickhuus Sätesgård anno 1707" (Lantmäteristyrelsens arkiv) visar gårdens dåvarande utseende: mangården består av den karakteristiska huvudbyggnaden med sina utskjutande flyglar och den tresidiga salsutbyggnaden, vidare av två fristående, symmetriskt placerade flyglar samt väster om gårdsplanen och nära sjöstranden en byggnad ungefär av flyglarnas storlek, vilken förmodligen är en rest av den äldre bebyggelsen.

En jämförelse mellan 1707 års karta och en akvarell från år 1811, "Vue de Wikhusnäs d'apres la Nature. peintre par I:L"

(i bergsingenjör K. R. von Posts ägo), visar att den karolinska anläggningen vid 1800-talets början ännu var i stort sett oförändrad. Den norra av de båda fristående flyglarna samt byggningen väster om gårdsplanen synes emellertid då ha varit rivna, och i stället finner man två små paviljonger, symmetriskt placerade i mangårdens hörn mot sjön och sammanbundna med ett spjälstaket. Corps-de-logiet överensstämmer utom i några få detaljer med modellen; på denna är sålunda väggarna försedda med en stående brädpanel med lockribbor, medan på bilden det knutade liggimret är utan beklädnad. Vidare har modellen på mittlängans framsida två takkupor i stället för akvarellens enda och den breda enkeltrappan, ledande från den inbyggda gården, motsvaras på bilden och även på 1707 års karta av en synbarligen murad dubbeltrappa av sten, vilken enligt uppgift skall ha ersatts av trätrappan på 1850-talet.

Den siste Horn till Vikhus, Bengt Christersson, stupade 1708 i Litauen; han hade förpantat gården till excellensen greve Nie-roth, som emellertid efter en process — den första i en lång rad dylika om äganderätten till gården — år 1716 fick avträda den till Bengt Horns syster, gift med överstelöjtnant Gotthard Vilhelm Yxkull. Denne stod i skuld till landshövdingen i Västerås Jonas Cedercreutz, som därigenom kunde tilltvinga sig godset. Cedercreutz triumf blev dock mycket kortvarig. Redan 1719 förlorade han i en process Vikhus till den dåvarande ägaren till Tidö, Axel Oxenstiernas sondotter Elisabeth De la Gardie, som kunde hävda bördsrätt — efter sin farfars farfar! Elisabeth De la Gardie gav Vikhus karaktär av fideikommiss; av gårdens avkastning skulle en del avsättas till två fonder, den ena avsedd för två teologistuderande i Uppsala och den andra för "tolf fattiga änkiör eller jungfruer af adeligt eller hedersamt ofrälse stånd", medan resten skulle gå till den som utsågs att förvalta godset och dennes ättlingar på manssidan. I enlighet med testamentet blev Vikhus tilldelat grevvinnans systerson, greve Axel Gabriel Oxenstierna af Croneborg till Tidö, som emellertid dog ogift 1755, varvid gården på nytt övergick i en annan släkts ägo, den grevliga ätten Dohnas. Först i raden kom Axel Gabriel Oxenstiernas systersonson greve Fredrik Carl Dohna (1721—1784), som efter

"Vue de Wikhusnäs d'après la Nature", akvarell från år 1811. Ägare bergsingenjör K. R. von Post, Gävle.

nytt processande följdes av brodern Abraham Achates och dennes son August Magnus Delphicus Dohna, död ogift 1820 som den siste av ättens svenska gren.

Efter ytterligare en process tillföll Vikhus generalbefälhavaren greve Carl Ulric Ridderstolpe (1773—1846), som var dotterson till Fredrik Carl Dohna och ägare av granngodset Fiholm. Där bodde han själv men lät vid Vikhus uppföra en ny huvudbyggnad åt sin son, "Lagman Fritz", medan det Hornska corps-de-logiet innehades som "änkesäte" av en grevinna Dohna.

Det på 1820-talet byggda huset är gårdens nuvarande huvudbyggnad, belägen sydväst om den karolinska anläggningen och söder om den plats, där biskop Henriks hus anses ha legat. Det är en tvåvånings timmerbyggnad, tidigare rödfärgad men numera reveterad.

Efter C. U. Ridderstolpes död blossade tvistigheterna om Vikhus åter upp. Sonen Fredrik Ulrik, den tidigare nämnde "Lagman Fritz", avled ogift endast två år efter fadern (1848). Mellan

arvingarna påbörjades i vanlig ordning en process, som avgjordes till förmån för Ridderstolpes systerson löjtnant Carl Ludvig von Post (1824—1905). Det var denne som år 1877 lät riva den Hornska byggnaden, av vilken sonen Carl Hugo senare tillverkade den lilla modellen. Som nämnts skänkte han den 1891 till sin blivande svägerska Hedvig Ridderstolpe, året efter maka till den äldre brodern Carl Fredrik, som från 1892 arrenderade Vikhus och efter faderns död 1905 övertog fideikommisset. Vikhus siste ägare av släkten von Post blev Carl Hugo, som 1915 sålde det efter att i endast tre år ha varit fideikommissarie.

Modellen av Vikhus karolinska herrgårdsbyggnad är ingen exakt skalmodell av det rivna huset. Tillverkaren var visserligen 23 år gammal när detta revs, men även om han således bör ha haft en klar minnesbild av den försvunna byggnaden och kanske även har haft tillgång till ritningar och till akvarellen från 1811, har han säkerligen arbetat på fri hand när det gällt exempelvis husets mått. Rummen har också i allmänhet en egendomlig form — små hoptryckta utrymmen med onormalt stor takhöjd, där de i detalj utförda fönstren ter sig helt förvuxna. Om modellen sålunda inte motsvarar kraven på exakthet i utförandet, äger den i sin litet otypliga enkelhet en naiv charm, som många gånger om uppväger bristen på detaljtrohet och tvärtom gör den till ett mycket mer fantasieggande "monument" än en torrt minutiös skalmodell.

Gustaf Elgenstierna: Svenska adelns ättartavlor, Stockholm 1926—35.

Olof Grau: Beskrifning öfver Wästmanland, Västerås 1754.

Svenska gods och gårdar, del XXXVII, Uddevalla 1940.

Wilh. Tham: Beskrifning öfver Westerås Län, Stockholm 1849.

Erik Tuneld: Geografi öfver Konungariket Sverige, band II, åttonde uppl. Stockholm 1828.

F. U. Wrangel: Anteckningar om Rytterns socken, Stockholm 1886.

BERIKTIGANDE

Genom ett beklagligt förbiseende kom i den förteckning över litteraturen om Julita, som meddelades i föreg. årgång av Fataburen, s. 56, att utelämnas: Sahlgren, J., Jum och Jumkil. En studie över ortnamnen på -hem, i Saga och sed 1938.

Den s. 31 i årsboken återgivna etymologien för namnet Julita hade hämtats ur detta arbete.